

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Моїсеєнко С. П. (м. Запоріжжя)

Шевченкові шляхи Запорозьким краєм

Історична подорож Запорозжям – одна з найважливіших сторінок у життєписі Великого Кобзаря, що стала поштовхом до формування його подальшого світогляду

Серед яскравих сторінок краєзнавчої історії запорозького краю є й така: його відвідав Тарас Шевченко. Було це в позаминулому столітті, 174 роки тому.

У березневі дні, коли Україна і весь світ вшановує пам'ять Великого українця, знову і знову згадаємо ту вікопомну подорож, подумки полинувши у 1843 рік.

...Шевченко студіює курс малювання у Петербурзькій академії мистецтва – одного з найавторитетніших мистецьких закладів Європи. Багато і плідно працює, випереджаючи навчальну програму, три роки поспіль здобуває срібні медалі за екзаменаційні роботи. Пише вірші: уже побачила світ перша збірка «Кобзаря».

Водночас багато читає, цікавиться історією своєї України – країни, де народився. Він вивчає праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, І. Срезневського, літописи Величка, Самовидця, Граб'янки, фольклорні твори, на яких формує історичні погляди. Шевченко прийшов у світ, коли покріпачена Україна стогнала у ярмі, а у його думках оживає її слава, пам'ять про те, як в Україні *«ревіли гармати»*, коли *«...запорозжці вміли панувати»*. І ці думки знаходять своє втілення в його творчості: вже написані *«Гайдамаки»* – поема, присвячена грізним кривавим подіям Коліївщини, *«Гамалія»* – у якій звеличує хоробрість і звитягу запорозжців, що пішли у морський похід на Царгород визволити побратимів із турецької неволі.

У цей час, сповнений молоді енергії, душевних поривань і мрій, поет знайомиться зі своїми земляками: полковником І. Корбе, істориком М. Маркевичем, письменником Гулак-Артемівським, актором М. Щепкіним, дворянином-меценатом Г. Тарновським, етнографом і наказним отаманом Чорноморського війська Я. Кухаренко, які приїздили з України у Петербург. Дружні стосунки із ними він пронесе через усе подальше життя, ділитиметься своїми думками, спогадами, враженнями, прийматиме від них допомогу у найскладніших ситуаціях.

Все це викликало у 29-річного поета і художника палке бажання побачити рідну Україну, і ця його мрія здійснилась вже у 1843 році. На початку року Тарас Шевченко пише лист до Тарновського: «Ох! Якби мені можна було приїхати до солов'я! Бовтаюсь

тут як у болоті... Та вже може вирвусь... Коли приїду, то не виганяйте місяць або другий, бо в мене на Україні, крім вас, нема й пристанища; а я вам що-небудь намалюю».

...Весною 1943-ого вибрався Шевченко з Петербурга в Україну, яку залишив 15-річним хлопчиком, а повертався майже тридцятирічним чоловіком, визнаним художником, автором «Кобзаря» і «Гайдамаків». Яка переміна! Колись дивились на нього як на прислугу, яка сторожувала двері панського кабінету, а тепер великі пани запрошували до себе, справляючи на його честь гучні бенкети.

Подорож тривала близько восьми місяців. За цей час побував Шевченко у багатьох місцях Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, в Катеринославі. Відвідав своїх давніх знайомих та приятелів: Тарновських, Гребінків, Репніна, Чужбинського та інших.

Навідався до рідної Кирилівки. Сумна ця гостина справила на нього гіркі враження: вразлива душа плакала, коли він побачив, як його сестри й брати працювали на чужому полі як невільники.

Відпочив душею Тарас тільки в Яготині, у старого князя Репніна – колишнього київського генерал-губернатора, що потрапив у царську немилість і на селі доживав свого віку. Донька князя Репніна, княжна Варвара, стала йому справжньою приятелькою, «добрим ангелом-охоронцем», а вона зберігала до колишнього кріпака щиру прихильність і любов (нажаль, не взаємну). Їй він присвятив свою поему «Тризна», яку написав у гостинах і подарував свій портрет.

У цій подорожі був ще один маршрут – до запорозького краю, хоча тут і не було знайомих-приятелів, які б чекали і запрошували його. Шевченко знав і любив Запорозжя, шанував його історичне минуле і саме тому вирішив побачити місця, де колись гула козацька слава.

Запорозжя ввійшло в душу поета ще з раннього дитинства розповідями діда-козака, батька-чумака, піснями лірників, думами кобзарів. Невипадково перше видання «Кобзаря» відкривалося поезією, в якій гордо і щемливо лунала саме запорозька нота:

*Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий – море,
Степ і степ, ревуть пороги
І могили – гори, –
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля.*

Запорозький край завжди жив у його серці, раз у раз озивався у віршах та поемах. Коли беремо до рук сучасне видання «Кобзаря», то вже з перших його рядків знаходимо знайомий запорозький краєвид: «Дніпр широкий» реве та стогне, а ревів він тут, вище Хортиці, біля порогів.

Острів Хортиця неодноразово згадується в творах Шевченка:

у поемі «Гайдамаки»: *«Кобзар вишварив, а козаки –
Аж Хортиця гнеться –
Метелиці та гопака разом оддирають»;*

у «Гамалії»: *«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже? Хортице! сестро?»
Загула Хортиця з Лугом: «Чую! Чую».
І Дніпр укрили байдаки.
І заспівали козаки»*

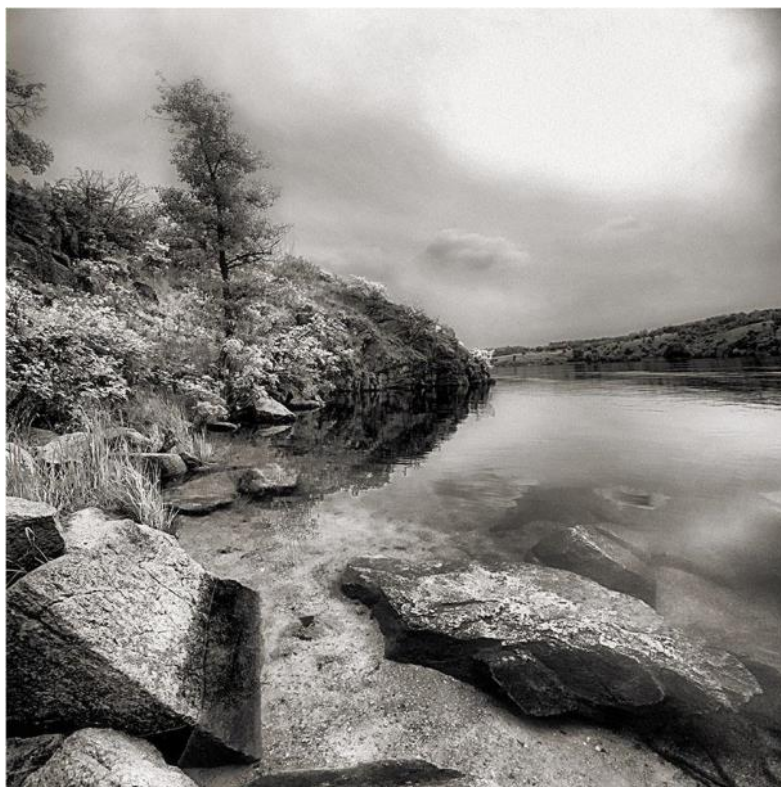
Пізніше, вже на засланні, ще у двох творах:

у вірші «Іржавець» (1847 р.):
*«Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата»*

у поезії «Не хочу я женитись» (1848 р.):
*«А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити.
У оксамиті ходити,
Меда – вина пити».*

Хортицю Шевченко вважав серцем і душею козацької вольниці, символом слави України. Дослідники відзначають велике значення острова Хортиця для Тараса Шевченка. Зокрема, Омелян Прицак у праці «Тарас Шевченко – пророк» зауважує: «П'ять історичних місць в Україні особливо цікавили Шевченка...» і першим наводить Хортицю (поряд з Батурином, Межигірським Спасом, Суботівом і Чигирином).

Тож у нас є всі підстави вважати, що побачити Хортицю, відчутти козацький дух на легендарному острові – ось головна мета омріяної, виплеканої у думках мандрівки Кобзаря.

Хортиця і Дніпро очима запорозького фотохудожника Сергія Лаврова

Пройдемо і ми з вами цей Шевченків шлях, що проліг нашим запорозьким краєм влітку 1843-ого...

Ось він вирушає з Полтавщини до Дніпрових берегів. В нижній течії річки Орелі бачить широкі степи, серед яких височать численні скіфські і половецькі могили з кам'яними бабами на вершинах, невеличкі села. Тут ще залишилися сліди земляних укріплень XVIII ст. Через кілька років в поемі «Іржавець» поет напише про будівництво оборонної лінії на р. Орелі: «...Як діточки на Орелі лінію копали...».

В районі Старого Орлика біля злиття Орелі з Дніпром Тарас Шевченко переїхав на правий берег Дніпра, по якому йшов поштовий шлях. Цю місцевість Шевченко згадує в повісті «Наймичка»: «...І поштовим шляхом прямували чумаки через Орель на Старі Стажари...».

Далі його шлях пролягає через Верхньодніпровськ, поштову станцію Романкове-Карнахівку в Катеринослав. У п'єсі «Назар Стодоля» є рядки про Кодак: «Знаєш, як приїдемо ми у Кодак... Се запорозький город. От як приїдемо, мерщій у церкву, повінчаємось; тоді і сам гетьман нас не розлучить».

Через Старі Кодаки, хутір Волоський, поштову станцію Концерополь, Носбург, колонію Ейнлаге Шевченко прибув до Кічкаської переправи.

Подорожуючи по Придніпров'ю, поет слухав народні перекази, робив замальовки. Бачив Шевченко і природну особливість Дніпра – Дніпрові пороги, які часто згадує у своїх творах. За допомогою лоцманів, сплавлявся через ці кам'яні лави, що переймали русло Дніпра. Особливо його вразила стихія найнебезпечнішого порогу – Ненаситець, що напроти с. Микільське. У народній пам'яті залишився переказ: на початку минулого століття рибалка із села Вовниги Влас Сербиченко розповідав, як, прошкуючи до Микільського, зустрів Тараса, коли той ходив до Ненаситецького порога – «вклонитися Діду», а також казав, що у Микільському поет ночував і на прохання селян читав їм свої твори.

Другого дня господар хати, де він ночував, відвів його до Кічкаса. Професор ЗНУ В. Чабаненко у збірнику «Січова скарбниця» наводить легенду з промовистою назвою «Ось де слава наша почалася...» про те, як Шевченко йшов Дніпром через пороги:

...Плив ото Шевченко Дніпром на плоту. От уже біля страшного-престрашного порога – Ненаситцем звався. Знімають лоцмани заяложені сорочки, одягають чисті: коли доведеться йти на той світ, то щоб чистими представитись...

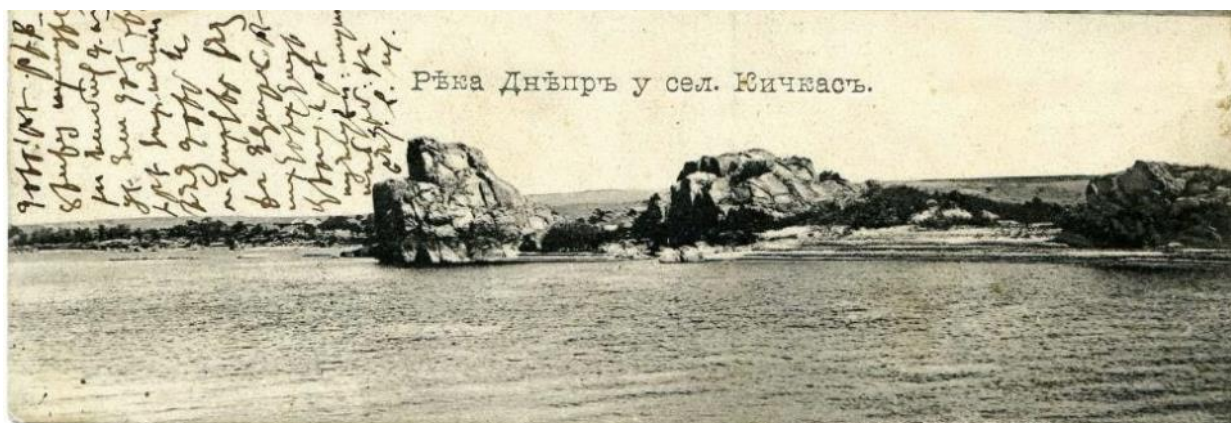
Поглянув тоді Тарас на Дніпро. А він ревів, скакаючи через купи каміння, що стали йому на дорозі, ревів і розкидав білу-пребілу піну довкола...! Хитнуло пліт, мов трісочку маленьку, жбурнуло донизу, не зчулись, як пороги опинились позаду.

Пропливши ще трохи, аж поки сонце на півдуба піднялося, побачили Хортицю – так острів зветься. Тільки порівнялися з островом – метнувся Тарас на човна та й поплив з двома із нашого гуртка.

Розказували вже ті, що як зійшов він тоді на берег – упав на коліна і плакав від радості, цілуючи землю:

От де слава наша почалася! – а згодом похмурнів, устав на ноги й мовчки пішов ходив по острову, ні про що не питав, тільки ходив і суворо та пильно дивився на каміння, наче шукав слідів першої Січі...».

Оскільки точний маршрут Шевченка достеменно не відомий, більшість дослідників вважає, що на о. Хортиця Шевченко потрапив із села Вознесенка, (знаходилося поблизу повітового міста Олександрівська), куди прийшов, переправившись через Кічкаську переправу. Біля вітряків, на околиці села, мандрівного «ученого чоловіка» закріпив селянин Прокоп Булат і запросив до себе погостювати. У його садибі він прожив більше тижня. Молодий син господаря, Роман, возив Шевченка до Хортиці на човні. Про це також збереглися народні перекази, записані краєзнавцями: «... Ось тут стояла хата

мого прадіда Булата. А ось тут росла велика груша. Гість Тарас попросив постелити йому під цією грушею. Унизу котив свої води Славута, а далі маячила Хортиця. Кажуть, Шевченко все дивився на острів, розпитував нешкребівців про козацтво і сам багато розповідав, гнівно говорив про царицю Катерину, яка зруйнувала козацьке гніздо.

А наступного дня гість поплив на острів. За весла сів молодий хлопець. Із хвилюванням наближався Тарас до Хортиці. Сльози блищали на його очах. Він зійшов на берег славної козацької вольниці... Десь унизу залишився човен. Шевченко попрохав хлопця пливти край берега, а сам пішов угору, оглядаючи довкола священну хортицьку землю».

За легендою – «Тарасова груша» у м. Запоріжжя

Острів Хортиця за часів Шевченка належав 29 німецьким родинам колоністів, які одержали за Катерини II великі пільги і вели тут господарство. Прожили анабаптисти на острові 130 років, аж до початку 20 ст., отже Тарас Григорович саме їх і застав на козацькому острові. У нього склалися гіркі враження від побаченого. Ідеальний топос, яким він уявляв собі легендарний острів, місце козацької вольниці, був відданий чужинцям. Він очікував відчутти тут козацький дух, а побачив колонізований край. Може тому у 1844 році, через рік після гостин на Запоріжжя, в листі до Я. Кухаренка, свого товариша, Шевченко так сформулював свої враження: **«Був я уторік на Україні. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав...сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися».**

А ще через два роки у знаменитому своєму «Посланні і мертвим, і живим, і ненародженим...» він з гіркотою напише: **«...І на Січі мудрий німець картопельку садить, а чиєю ж кров'ю та земля полита?».** А те, що у контексті вжито слово «Січ», нас не дивує. Відомо, що у світогляді Шевченка поняття «Січ» і «Хортиця» ототожнюються.

Не раз, кажуть, припливав із Вознесенки молодий Шевченко на Хортицю, обходив її усю. На Хортиці Шевченко слухав спогади рибалок про Запорозьку Січ і гнівно обурювався проти колоністів. На жаль, у Шевченка не знаходимо жодного поетичного рядка про перебування на острові. Може це пояснюється невідповідністю очікуваного реальній картині побаченого.

Від Булатів Шевченко поїхав до Олександрівська на ярмарок. Як свідчить Дмитро Булат, перебуваючи в Олександрівську, Тарас зупинився у родині Яценків, котра мешкала на вулиці Базарній, яку тепер знаємо як вулицю Анголенко. Родині Яценків Т. Г. Шевченко теж залишив Кобзаря.

Із Олександрівська Шевченко подався до Нікополя, неподалік якого була остання Запорозька Січ – Микитинська, на якій Богдана Хмельницького було обрано гетьманом України. До Нікополя Тарас Шевченко їхав поштовими екіпажами через Томаківку, через Великий Луг козацький, нині затоплений Каховським водосховищем.

У Нікополі в ті часи доживало віку ще багато старих запорожців, залишились запорозькі курені та будинки, а у Свято-Покровському соборі зберігалось багато запорозького посуду, зброї, прапорів, історичної і церковної літератури, картин, ікон, портретів козаків Шиянів, чарки отамана Івана Сірка. Тут з 1838 р. працював видатний історик міста – священик І. Карелін, дійсний член Катеринославського статистичного комітету, який друкував свої статті в «Катеринославських губернських відомостях» і в «Записях Одесского общества истории и древностей».

Від Нікополя в село Покровське шлях Шевченка йшов через село Капулівку, де з 1594 по 1709 рр. знаходилась Чортомлицька Січ і свого часу був похований легендарний кошовий отаман Іван Сірко. В селі збереглося старе кладовище і запорозька корчма. Саме там поет почув спогади про руйнування Чортомлицької Січі за наказом царя.

На території Покровського знаходилась Нова Запорозька Січ (1734-1775) і бухта Уступ, з якої козаки «чайки і байдаки спускали, гарматами риштували...», відправляючись у далекі морські походи проти турків. У Покровській церкві теж було чимало пам'яток старовини і культури, церковної атрибутики запорожців. Шевченко

добре знав обставини руйнування Нової Січі й історично правдиво їх описував, зокрема і пограбування Покровської Січової церкви. Про ці відомості поет дізнався не лише з історичних джерел, а й з розповідей колишніх запорожців, котрі ще були живі в селі Покровському. У поемі «Сліпий», написаній у 1845 році, Шевченко пише :

*І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сrebro, злато
І свічі забрали
У Покрови.
Як козаки
Вночі утікали.*

В Покровському Тарас Шевченко малював Покровську січову церкву і рештки Січі, а можливо і свій «Сліпий» («Невольник»), що послужив сюжетом для поеми. У часи руйнування Запорозької Січі – 1775 році та й пізніше, Покровська Січова церква була дуже

пошкоджена та пограбована офіцерами-дворянами, солдатами і донськими козаками. 24 березня 1794 року Катеринославський митрополит Гаврило наказав Покровську Січову церкву «запечатати» – закрити, а місцевим священникам було дозволено проводити богослужіння тільки в «особо сделанном молитвенном доме». Головний управитель княгині О. М. Вяземської Іван Розенифлянцер згідно з розпорядженням княгині забрав до себе всі церковні гроші, обіцяючи приступити до будівництва кам'яної церкви. Втім з цією справою довго зволікав і лише восени 1798 року церква була збудована. У жовтні 1798 року, коли була споруджена церква, митрополит Новоросійський і Дніпровський Гаврило дозволив «освятить в слободе Покровской Новоустроенную каменную Свято-Покровскую церковь...» Простояла вона у селі Покровському до 1954 року, після чого була демонтована у зв'язку з утворенням Каховського водоймища.

При виданні першого випуску альбому «Живописна Україна» (листопад 1844 р.) оголошувалось: «В 1845 году выйдут картины следующие: 1-е виды: Чигирин, Суботов, Батулин, Покровская Сечева церковь...». На превеликий жаль, з різних причин наступні видання альбома не вийшли. Не збереглося і жодного малюнка, зробленого ним під час цієї подорожі. У альбомах 1843-1845 рр., вилучених під час арешту, їх немає. Але відомі спогади П. Куліша про те, що у польського археолога Костянтина Свідзінського зберігалися «якісь дорогі альбоми Шевченка». Саме в одному з цих альбомів, на його думку, повинні бути малюнки дніпровських порогів, острова Хортиця, Нікополя, Капулівки, Покровського, могили Івана Сірка.

Неподалік Капулівки і Покровського майже при самій «Чумацькій транзитній дорозі» біля поштової станції Чортомлицькі хутори (с. Чкалове) стояла висока 20-метрова Товста Могила, або Чортомлицький курган, яку у 1862-1863 рр. розкопав І. Забелін. Саме її бачив Шевченко – великий шанувальник археології й учасник археологічної комісії, виїхавши Микитинським шляхом у бік Кременчука, що навіяло його на написання у цьому ж 1843 році вірша «Розрита могила»:

*... Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то нашли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.*

... Шевченкова дорога запорозьким краєм добігла кінця і 18 вересня 1843 р. він вже був у рідній Кирилівці у братів та сестер.

Про подорож Шевченка на Запорожжя біографи поета говорять скупо, кількома фразами, а деякі зовсім про неї не згадують. Між тим, наш знаменитий земляк Петро Ребро, відомий український поет і громадський діяч, високий авторитет у царині літературного краєзнавства, вважає, що це – одна із найважливіших сторінок у життєписі Великого Кобзаря, тому що зустріч із запорозькою дійсністю мала виключне значення у формуванні його світогляду, в якому історія запорозького козацтва мала величезний вплив на подальшу його творчість.